

Fruktpresten

Johann Ludwig Christ, 1739–1813. Prest i Kronberg, pomolog, insektkjenner og birøker.

Fra den digitale utgaven: unpubli.sh/christ/biography/?language=nb

Dette bindet satt: 8. september 2026

Parentesene i teksten nevner kilden til hver opplysning; verkene står bakerst i bindet. Ordlyder i anførselstegn er lest der parentesene viser hen. Sitater fra tyske bøker står på sitt eget språk, med oversettelse i klammer.

Innhold

Først	1
Portrett	2
Presten	5
Tre sønner på fem uker	6
Forfatteren	6
Natten på Feldberg	8
Innflyttingen	9
Tolv kuber i prestegården	11
Vegg i vegg	12
Tiendegangen	14
Baktaleren	15
Prekenen	16
Setningen om jødene	17
Slutten	17
Bøkene og trærne	19
Trehandelen	19
Der Baumgärtner auf dem Dorfe	20
Das Güldene A,B,C	21
Biebøkene	21
Tegneren	22
I bonde- og borgerstuer	23
Arven	25
Bakervnen	26
Dzierzon bygger på Christ	26
Snart blant antikvitetene	27
Etterbygget i Wien	27
Pohl og Oehme	28
Tre fag	29
Steinen kastet på Christ	30

<i>Innhold</i>	iii
To ord	32
Kildene	33

Først

Johann Ludwig Christ er i dag knapt mer enn et navn på et gatehjørne i Kronberg am Taunus; minnesmerket ved siden av skylder han en hagebruksforening som husket ham lenge etter hans død.

Jeg støtte på ham mens jeg leste om bier. Da jeg så nærmere etter, fascinerte han meg som menneske og som skaper: en landsbyprest som ville „bis auf das Würzelchen auskundschaften” [utforske helt ned til den minste rot] hver sak han kom borti, som han selv skriver (Bode 1984, S. 35), og som ga alt han fant ut, videre til bøndene og håndverkerne som trengte det for utkommet sitt. For dem regnet han ut en biekasse til tre kreuzer, for dem satt han om kveldene i stuene og snakket om åkerbruk. Kirkeeldstene hans anmeldte ham for det.

Hva som bar ham gjennom dette, lar seg bare ane. Han begravde tre sønner på fem uker og to hustruer; i tjueåtte år stred han om en bigård, et spalier og fem bunter erter; som syttiåring skrev han fremdeles på sitt største verk. Feil gjorde han naturligvis, i hastverket med å spre det gode. Vennen som holdt dem opp for ham, takket han for det.

Slike mennesker finnes i alle landskap og til alle tider. Som oftest gjør de lite vesen av seg selv. Men ved siden av levebrødet legger de steinene vi bygger på. Den som ser nøyerer etter, finner bak navnet et liv, iblant et så mangefarget som Christs: en mann som sov i mosen på Feldberg for å tegne soloppgangen.

Portrett

Kronbergerne som hadde kjent ham, beskrev ham tre tiår etter hans død for presten sin, Doerr, som skrev en krønike over byen. De hadde sett ham ri gjennom markene på en liten hest, med pipen i hånden eller hengende ut av frakkelommen, nesten alltid gnagende på sukkertøy, i en grønn overfrakk med store knapper; for en landøkonom eller forstmann hadde de holdt ham. Doerr skriver det ned og setter til: „So sagen mir die Leute, die ihn gekannt haben.” [Slik sier folk meg, de som har kjent ham.] (Doerr, zitiert bei Bode 1984, S. 363) En biebok skulle han ha skrevet, og ofte hadde han da hatt bare en eneste kube; lutfattig var han kommet til byen og hadde etterlatt seg en pen formue (ebenda).

Før han kom, hadde de samme kronbergerne skrevet til Mainz at man hørte om ham at han heller mer til verdslige ting enn til det geistlige

læreembetet (Bode 1984, S. 47). Femten år senere red en prøyssisk økonomikommissær over fra Frankfurt for å bedømme næringslivet i traktene. Han fant en utrettelig virksom landøkonom og behagelig selskapsmann, hvis planteskoler holdt over to morgen. Ved podingen så han presten selv legge hånd på verket og skjære podekvistene, med særlig nøyaktighet, som han bemerker (Cranz, zitiert bei Bode 1984, S. 251).

Hvordan han arbeidet, skrev han til en venn som førtitoåring. Om sommeren hadde han gått opp på Feldberg for å ta opp utsiktene derfra i tegninger, om høsten en gang til, inn i skyene, og nå tilbød han seg som følgesvenn for vinteren, med termometeret: „Sie wissen, wenn ich an etwas komme, so mögte ichs gern bis auf das Würzelchen auskundschaften, und da ist mir keine Arbeit zu viel, und keine Unbequemlichkeit unüberwindlich.” [De vet, når jeg kommer borti noe, vil jeg gjerne utforske det helt ned til den minste rot, og da er intet arbeid for mye for meg, og ingen ubekvemmelighet uovervinnelig.] (Bode 1984, S. 35)

I førtini år sto han i embetet, som landsbyprest i det hanauiske og i Wetterau, deretter som førsteprest i den lille byen ved Taunus. Bøkene ble til ved siden av. Da et lærdomsleksikon ba ham om en opplysning om ham selv, kalte han det han hadde drevet med utenom teologien, sine ledige stunder: matematikk, sivil byggekunst, geometri, optikk og tegning (Bode 1984, S. 11). Av slike ledige stunder er det blitt rundt tjuefem titler (ndb-1957), om åkerbruk, om insekter, om frukttrær og om bier.

Hvem han skrev for, står i den første setningen i et forord han lot trykke året etter at han kom til Kronberg: „Ich liebe die Bauren, weil sie diejenigen Menschen sind, ohne welche niemand leben kann und die nützlichste und nothwendigste Beschäftigung unter allen Menschen treiben.” [Jeg elsker bøndene, fordi de er de menneskene som ingen kan leve uten, og som driver den nyttigste og nødvendigste beskjeftigelse blant alle mennesker.] (Christ 1787, zitiert bei Bode 1984, S. 97) Bieboken sin for landmannen skrev han i spørsmål og svar, fordi han holdt denne læremåten for den mest fattelige som fantes for den jevne mann (Christ 1784, S. VI). Der regnet han ut hva en kasse i kuben hans koster når en spikrer den sammen selv: et bord til ni kreuzer gir fem kasser, glassruten koster én kreuzer, spikrene fire, „und also stünde ein Kästchen auf drei Kreuzer und $\frac{4}{5}$ Heller” [og altså ville en kasse komme på tre kreuzer og $\frac{4}{5}$ heller] (Christ 1784, S. 26). Halmkuben,

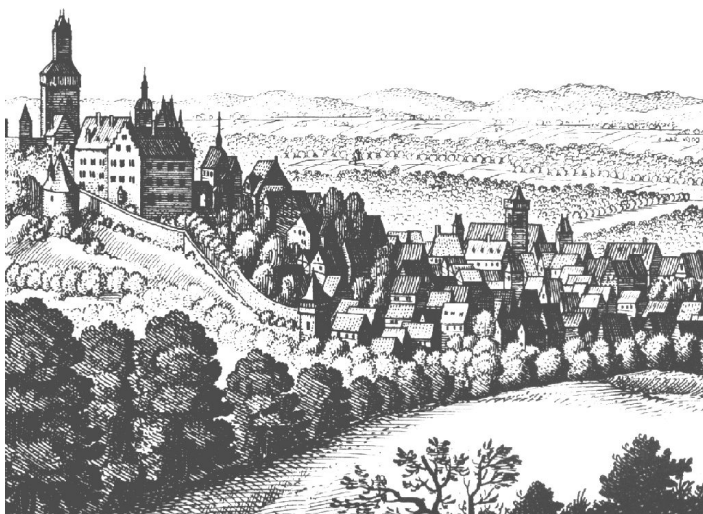
som landfolket til da hadde brukt, kostet tjuefire (Christ 1784, S. 25).

Om kveldene satt borgere hos ham; til folk gikk han hjem i husene deres. Kirkeeldstene hans gjorde det i et klageskrift til fremme av sammensvergelse og opprør (Bode 1984, S. 125). Regjeringen svarte han at han snakket med menighetslemmene sine om næringen og åkerbruket deres, fordi det også der lot seg utrette noe godt; i husene deres besøkte han dem uten forskjell, enten venn eller fiende (Bode 1984, S. 126).

Feil begikk han visselig. De er skrevet ned av to menn som kjøpte trærne hans. Legen Diel, den yngre og strengere pomologen, bebreidet ham tre år etter hans død at han ofte hadde sendt ut feilbenevnt og ukjent mismask (Diel 1816, zitiert bei Bode 1984, S. 415). Friherre Truchseß på Bettenburg, som kjente ham fra en lang brevveksling og aldri så ham, holdt imot at mang en stein kastet på Christ hadde truffet „nicht einen Betrüger, sondern einen gutmüthigen Selbstgetäuschten” [ikke en bedrager, men en godmodig selvbedratt], „der im Drang, Gutes schnell zu verbreiten, wieder täuschen mußte” [som i trangen til å spre det gode raskt, måtte narre igjen] (Truchseß, zitiert bei Bode 1984, S. 424). Alt man sendte ham, hadde han tatt på tro og ære og gitt videre slik (ebenda).

Christ var nok ikke helt uten temperament, som en kan lese hos stedets katolske prest, som opplevde ham i atten år i strid med embetsbroren sin. Denne holdt ham for hissig; med pennen, skrev han, var Christ mer beskjeden og mer herre over hissigheten sin enn i tale (Ihl, zitiert bei Bode 1984, S. 132). Om denne striden visste også kronbergerne som Doerr spurte ut. I mangeårig fiendskap hadde Christ levd med kollegaen sin Bleichenbach, sa de, men i menigheten hadde han funnet hengivenhet (Doerr, zitiert bei Bode 1984, S. 362).

Presten

Merian 1655 · Kronberg, hundreogtretti år før Christ ble prest der

Født er han i Öhringen, den lille residensen til grevene av Hohenlohe, som sønn av en kammerskriver som senere ble regnskapsrevisor hos riksridderskapet i Heilbronn og til sist amtmann i en landsby like ved (Bode 1984, S. 11 f.). Moren døde da han var tretten, faren det året han begynte å studere i Tübingen, av tæring, femtien år gammel (Bode 1984, S. 13). Mor og bestemor var prestedøtre, den første av fadderne hans en prest; fedrene før dem hadde vært hueskreddere og possementmakere, den eldste kjente Christ en landsbymann fra Hüffenhardt ved Neckar (Bode 1984, S. 12 f.). Etter Tübingen kom Erlangen og Altdorf, så noen år som huslærer i fremmede hus, der en slik lærer ofte ble regnet til tjenerskapet (Bode 1984, S. 14). Hva han drev med ved siden av i disse årene, har han senere selv regnet opp: matematikk, sivil byggekunst, geometri, optikk, tegning (Bode 1984, S. 11).

Som tjuetreåring fikk han sitt første prestekall, Bergen ved Frankfurt,

en luthersk minoritet i en reformert landsby, som holdt gudstjenesten sin i et gammelt kapell fordi kirken tilhørte de andre. Elleve prester hadde hatt stillingen på femtito år før ham (Bode 1984, S. 14). Han ble i tre og et halvt år og etterlot i anneks sognet Berkersheim en kirke. Konsistoriet i Hanau hadde besluttet nybygget, og grunnriss og oppriss av kirke og tårn var, som han selv skrev i kirkeboken, forferdiget „von mir Johann Ludwig Christ” [av meg, Johann Ludwig Christ] (Kirchenbuch, zitiert bei Bode 1984, S. 15), som tjueseksåring, sammen med tilsynet med byggingen. I grunnsteinen kom en liten glasskasse med en innskrift av hans hånd på pergament og årets nypregede Hanau-mynter, fra gulden til kreuzer (Bode 1984, S. 15). Bygget står ennå.

I januar samme år som tårnet ble ferdig, hadde han giftet seg, med Marie Regine Prinz fra Stuttgart, tjuesju år gammel (Bode 1984, S. 14). Om høsten flyttet paret med den første sønnen til Rüdigheim ved Hanau, der han ved siden av landsbyen hadde fire små lutherske menigheter rundt om på landet å betjene (Bode 1984, S. 15 f.).

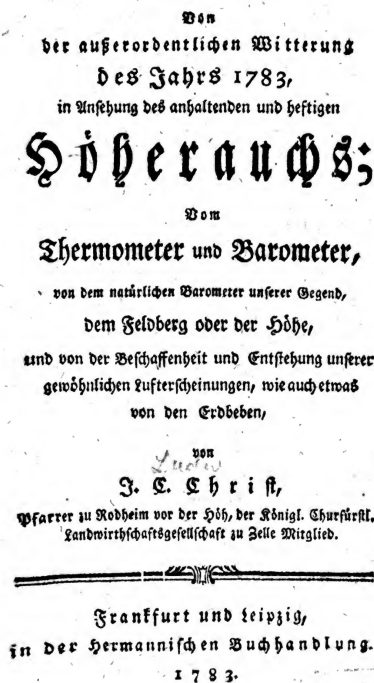
Tre sønner på fem uker

I Rüdigheim ble fire barn til født, tre sønner og datteren Wilhelmine Friederike Sabine (Bode 1984, S. 16). I januar og februar 1776 døde de tre eldste sønnene i løpet av fem uker, ni, sju og fem år gamle. Av hva, vet vi ikke; Bode formoder en sykdom i landsbyen som legene ikke hadde noe å sette imot (Bode 1984, S. 16). Faren skrev i kirkeboken at han hadde barna „dem Heiland in seine Wunden gelegt” [lagt i Frelserens sår] (Kirchenbuch, zitiert bei Bode 1984, S. 16). Vendingen er en bønn fra Johann Arndts *Paradiesgärtlein*; Bode leser den som tegn på at Christ hadde møtt pietismen (Bode 1984, S. 17). Til jul samme år tiltrådte han prestekallet i Rodheim vor der Höhe, i Wetterau, som trettisjuåring (Bode 1984, S. 18).

Forfatteren

Rodheim var igjen en luthersk minoritet ved siden av en større og mer velstående reformert menighet (Bode 1984, S. 18). I de ti årene der ble han forfatter. Ni bøker ble til, om tobakksdyrking, om åkerbruk, som alene fylte nesten sju hundre sider, om brennevinsbrenning, om jordklodens historie, dertil avhandlingene for *Hanauisches Magazin*; den som legger sammen boksidenes fra disse årene, kommer nær to

tusen (Bode 1984, S. 22). *Anweisung zur nützlichsten und angenehmsten Bienenzucht* utkom i 1780 og måtte legges ut på ny etter tre år, utvidet med seksti sider; i 1784 fulgte *Bienencatechismus* etter den. Forleggerne hans satt i Frankfurt (Bode 1984, S. 22). Bieboligen som *Anweisung* handler om, hadde han bygd på forhånd: „Jeg har derfor for flere år siden gjort en annen oppfinnelse av magasinhus i tre” (Vorrede).

Tittelbladet fra 1783, trykt i Rodheim-årene

Raskt arbeidet han. Hvor raskt, viser den tynneste av disse bøkene. Den 16. juni 1783 så han for første gang Höherauch, den tørre tåken som den sommeren lå over store deler av Europa; den 11. juli begynte han å skrive. Av den usedvanlige tettheten sluttet han til en usedvanlig årsak og nevnte jordbranner, på Sicilia, i Calabria og, etter nyere beret-

ninger fra Island, en brennende øy „an den äußern Vögelklippen” [ved de ytre fugleklippene] (Christ 1783, S. 24 f.). Dermed traff han riktig trakt. Årsaken var utbruddet i Laki-spalten på Island, som han ikke kunne vite noe om, for pålitelige meldinger kom først til København den 1. september; meldt til ham var utbruddet utenfor Reykjanes fra mai (brunk-hoeherauch-2022). Dagens faglitteratur regner ham blant dem som tidlig overveide sammenhengen (thordarson-self-2003).

Alt dette skrev han for folk som skulle leve bedre av arbeidet sitt. I sin egen menighet hjalp han dem med penger. For de fattigere i annekslandsbyen Holzhausen opprettet han i disse årene et friskolefond av testamentariske gaver og kollekter, som skulle fri dem fra skolepenger og vedpenger (Bode 1984, S. 21 f.); den som ingenting hadde, skulle likevel kunne sende barna sine på skolen.

Natten på Feldberg

Fra en sommer i disse årene er to brev bevart, til en venn han ikke nevner. Trykt ble de i *Hanauisches Magazin*; biografen hans regner dem til Christs vakreste prosa (Bode 1984, S. 27). De står her nesten i sin helhet, fordi den øvrige korrespondansen hans er brent og aktene bare har tatt vare på striden. I disse to brevene forteller han om seg selv.

På sankthandsdagen, førtito år gammel, gikk han opp på Feldberg med et lite, utvalgt selskap. Han ville ta opp utsiktene derfra i tegninger og trengte til det minst to dager med klar himmel; alt lyktes (Bode 1984, S. 28). Den første ettermiddagen arbeidet han ikke. Kikkerten hans bar blikket tretti tyske mil vidt, helt til Strasbourg. Mot kvelden ble vinden på toppen rå og kald; de gjorde opp et kraftig bål, bygde en hytte av grønne kvister inntil klippen, Brunhildisstein, og redde seg en seng på mosen for å sove nærmere himmelen og se solen stå opp (Bode 1984, S. 29 f.). Til klokken elleve satt de ved bålet og en pipe tobakk. Så la de seg, og Christ skrev til vennen sin at intet menneske kunne ha overtalt ham til å tro „daß der große Mogul ein prächtigeres und erhabeneres Bette haben könnte, als ich” [at stormogulen kunne ha en prektigere og mer opphøyd seng enn jeg] (Bode 1984, S. 30). Månen sto full. Klokken ett drev kulden dem opp; de brente hytten sammen med seng og sengebunn så flammen sto hushøy, og satt innhyllet i laken, med hvite luer over ørene og pipen i munnen, rundt bålet, til lerken vekket dem, den som man hører bare på Feldberg (Bode 1984, S. 30 f.). De kokte kaffe og så solen stå opp.

Tre dager tegnet han i uavbrutt solskinn, som gjorde ham så brun som romerne kan ha sett ut etter et felttog (Bode 1984, S. 32). Da han la fra seg blyanten den tredje kvelden, steg et tordenvær opp ved Rhinen. De pakket sammen redskapene, stoppet seg en pipe, la seg til på mosen og så på. Tordenværet brøt ut under føttene deres, lynene fór fra jorden opp i den øvre luften og ned ovenfra, tordenen rullet av sted under dem, og på toppen skinte solen (Bode 1984, S. 32). På vei ned i regnet gikk en av følgesvennene i tøfler, fordi han hadde latt støvlene bli igjen i kvarteret på grunn av heten, og måtte løpe etter dem når vannet skylte dem bort (Bode 1984, S. 33).

Tegningene ville han la stikke, tolv kobberplansjer med navnene på de synlige byene, i svart, for fargen oversteg kreftene og fritiden hans: „wer sie gemalt haben will, mag sie malen lassen” [den som vil ha dem malt, får la dem male] (Bode 1984, S. 33). Og han spurte vennen om han ikke visste om rike liebhavere som kunne legge sammen hundre taler til et lite steinhus på toppen, uten dører og vinduer, slik at de mange som besteg fjellet, kunne spise nisten sin i det tørre; steinene lå ikke femti skritt derfra (Bode 1984, S. 34). Vennen lovtte pengene. Om høsten gikk Christ opp en gang til, inn i skyene, som virvlet så tett om ham at ingen fikk fjerne seg ti skritt fra den andre, jaget under klippen opp en kongeørn på størrelse med en gås og tilbød seg som følgesvenn for vinteren, med termometeret (Bode 1984, S. 34 f.); fra dette andre brevet stammer setningen om den minste rot. Det lille huset er etter Bodes viten aldri blitt bygd, og tegningene holder han for tapt (Bode 1984, S. 36).

Innflyttingen

Kronberg am Taunus var en liten by under kurfyrsten av Mainz, altså under katolsk landsherredømme, med et evangelisk flertall; ved Christs ankomst telte den knapt elleve hundre sjeler (Bode 1984, S. 9). Da det første lutherske prestekallet der ble ledig, ville kronbergerne ikke ha ham. Kirkeeldstene deres skrev til Mainz at de hadde hørt at han heller mer til verdslige ting enn til det geistlige læreembetet. De hadde sin egen mann: Balthasar Bleichenbach, født i byen, seksten år yngre enn Christ, sønn av den velstående låsesmeden og kirkesenioren, i slekt med verten på Den svarte ørn og med hospitalforstanderen, „das einzige Landes und Einheimische Kindt” [det eneste barn av landet og hjemstedet] (Bode 1984, S. 47 f. und 76 f.).

Christ, førtiseks år gammel, kom i november til besiktigelse og presenterte seg for kirkeeldstene med de ord at han var overpresten deres, enda ingenting var avgjort; ved prestegården innvendte han at her fantes det ingen plass til biebenken hans (Bode 1984, S. 48). Dagen etter prekte han, med papiret foran seg, til dårlig bifall fra menigheten, som tre kronbergere meldte til Mainz (Bode 1984, S. 48). Den katolske amtsforvalteren Brückner, som skulle bedømme saken, ga bebreidelsene usminket videre, at Christ gjorde bokskrivingen til sin hovedbeskjeftigelse og oppholdt seg i ukevis hos trykkerne sine; så avviste han dem, for med sin ringe inntekt hadde mannen måttet tenke på en bifortjeneste (Bode 1984, S. 44). Prøveattesten i januar året etter satte ham øverst (Bode 1984, S. 49). I april 1786 flyttet han inn, som overprest, med Bleichenbach som annenprest, som han fra nå av delte hus, alter og prekestol med. Tre kjøretøyer kom over fra Rodheim: i vognen den syke prestekonen og barna, på to lastevogner møblene, en høvelbenk og alt som hørte til birøkten, de vel forvarte biene innbefattet (Bode 1984, S. 51). Hva han brakte med, satte kirkeeldstene ham snart i regning for: Präsenz, kirkens formuesfond, hadde måttet betale ekvipasjen hans som var fraktet fra Rodheim, „so mehrentheils in schwerem Gehöltz der Bienenstände, item Schreiner Hobel Bank und dergleichen Bestanden” [som for det meste besto i tungt treverk fra bigårdene, item snekkerhøvelbenk og lignende] (Bode 1984, S. 93).

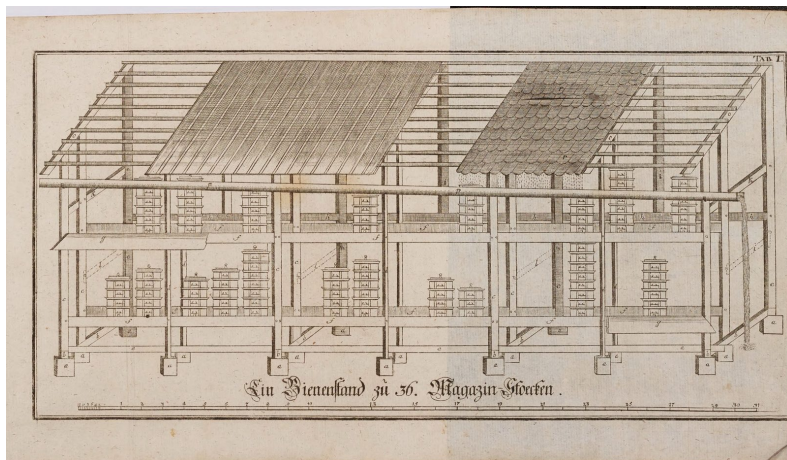
Knappt fire måneder etter innflyttingen skrev han i kirkeboken:

„Den 24. Juli abends 6 Uhr starb dahier nach anderthalbjähriger Krankheit Maria Regina Christin, meine, Joh. Ludwig Christ, d. Z. Ersteren Pfarrers dahier, Ehefrau, im 48. Jahr ihres Alters. Sie wurde nach ihrem Verlangen früh in der Stille begraben, den 27. Juli. Gott versammle uns dorten alle vor seinem Throne in verklerter Herrlichkeit.” [Den 24. juli klokken 6 om kvelden døde her etter halvannet års sykdom Maria Regina Christin, hustru av meg, Joh. Ludwig Christ, for tiden førsteprest her, i sitt 48. leveår. Hun ble etter sitt ønske begravd tidlig i stillhet, den 27. juli. Gud samle oss alle der foran sin trone i forklaret herlighet.] (Kirchenbuch, zitiert bei Bode 1984, S. 52)

Hun hadde født ham seks barn; tre levde ennå. Hva hun døde av, vet heller ikke Bode (Bode 1984, S. 52). Christ giftet seg igjen, og fem år senere skrev han innførselen en gang til, for Katharina Luisa, død av vattersott, begravd „früh in der Stille” [tidlig i stillhet] (Kirchenbuch, zitiert bei Bode 1984, S. 52). Fra det andre ekteskapet er denne

innførselen blitt igjen og ellers ingenting. Husholdningen førte fra da av datteren, nitten år gammel (Bode 1984, S. 168).

Tolv kuber i prestegården

Christs bigård for 36 magasinkuber

Biene satte han i gården, som prestegård og kapellani brukte i fellesskap, og kirkeeldstene nevnte dem i klagen sin som kjernen i uenigheten mellom de to geistlige, „unseres Herr Pfarrer Christ vor sich allein wiederrechtlich errichteter Bienenstandt” [vår herr pastor Christs bigård, rettsstridig oppført for ham alene] (Bode 1984, S. 93 f.). Det første biehuset sperret gangen ved siden av møkkhaugen og måtte rives på embetets befaling (Bode 1984, S. 127). Den andre bigården lot embetet besiktige av sakkyndige; Christ ventet på dem, men bygde om allerede før kjennelsen, etter embetsrapporten uskadelig (Bode 1984, S. 134). Det samme ordet brukte han selv om biene sine mellom husene: de fløy bort over kirken; ringingen var dem „ganz unschädlich” [helt uskadelig] (zitiert bei Bode 1984, S. 382).

Ett år etter flyttingen mistet han dem. Biene til noen borgere var blitt røverbier og hadde ødelagt hele avlen hans, en skade på hundre gulden, skrev han til friherre von Strauß, som han hadde tilegnet boken sin for bøndene (Bode 1984, S. 113). For å redde to eller tre kuber grep han til middelet fra sin egen biebok, honning med nyserot; Brückner, som

hadde anbefalt ham ved søknaden, fór løs på ham for det foran seks borgere som på en skolegutt og skjelte ham ut som „einen Vergifter der Bienen der Untertanen seines Fürsten” [en forgifter av biene til sin fyrstes undersåtter] (Bode 1984, S. 113). Femten år senere telte den prøyssiske kommissæren Cranz tolv magasinkuber i gården hans, med fire til fem påsatser under ett tak, oppstilt etter *Anweisung*, uten ytterligere vern om vinteren (Cranz, zitiert bei Bode 1984, S. 251). Det er det eneste tallet vi har om hans egen bigård.

Vegg i vegg

I atten år bodde Christ og Bleichenbach under samme tak (Bode 1984, S. 260). Brückner la begge det samme til last, Christs stolthet og egenmektige oppførsel og den like sterke hovmodigheten hos presten Bleichenbach (Bode 1984, S. 128). Den katolske presten Ihl holdt dem for like hissige, bare at Christ med pennen var mer mester over hissigheten sin; Bleichenbach skulle en gang ha holdt en preken som Cicero i egen sak og der grått høyt over forfølgelsene sine, noe også vennene og slektningene hans hadde tatt ille opp (Bode 1984, S. 132). Kirkeeldstene, fire menn, sto på Bleichenbachs side: faren hans, låsesmeden, Ørn-verten, skomakeren Koch på syttitre, en gammel kjempe fra kirkestriden, og bakeren Kunz, som hadde sitt eget hode og snart ikke lenger fulgte de to Bleichenbachene (Bode 1984, S. 77 f.).

Da Christ var femtiåtte, giftet Ørn-verten, i begynnelsen en av motstanderne hans, bort sønnen sin Adam Philipp til Christs datter Wilhelmine; brudgommen var tjuefire, bruden tjuefem (Bode 1984, S. 227). Christ kjøpte huset ved siden av prestegården til paret. Året etter tillot Bleichenbach at Christ på egen bekostning brøt en låst dør gjennom gårdsmuren, så datteren kunne se til faren uten å måtte ut på gaten (Bode 1984, S. 228).

Striden fortsatte. Som sekstitreåring lot Christ sette opp et spalier som rakk helt til kollegaens dagligstue, og Bleichenbach klaget til embetet. Treet hadde stått i seksten år, svarte Christ; ikke et blad lot han vokse over vinduet (Bode 1984, S. 260). Saken sammenlignet han med fabelen om ulven og lammet, som drakk av bekken lenger nede og som ulven bebreidet for å gjøre vannet grumsete for ham. Byfogden dømte til fordel for Bleichenbach. Christ erklærte at han, til bevis på sin fredsommelighet, ga seg, og betalte 2 gulden 38 kreuzer (Bode 1984, S. 260). Superintendenten Bickel holdt samme år fast at Bleichenbach

Bykirken St. Johann, Christs kirke i Kronberg

Michielverbeek, Wikimedia Commons, CC BY 4.0 ·

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kronberg_im_Taunus,_evangelische_Pfarrkirche_Johannes_der_T%C3%A4ufer_Dm99116_IMG_1692_2024-05-27_13.14.jpg)

[Kronberg_im_Taunus,_evangelische_Pfarrkirche_Johannes_der_T%C3%A4ufer_Dm99116_IMG_1692_2024-05-27_13.14.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kronberg_im_Taunus,_evangelische_Pfarrkirche_Johannes_der_T%C3%A4ufer_Dm99116_IMG_1692_2024-05-27_13.14.jpg) ·

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

som angiver holdt splittelsen i menigheten ved like (Bode 1984, S. 266). Etter atten år ble han forflyttet til Schierstein (Bode 1984, S. 289).

Tiendegangen

Tienden var en del av lønnen hans. Han hentet den selv, in natura og ute på åkeren, fra den første modningen til langt ut på senhøsten. Markene i Kronberg var fremmede for ham; han tegnet små kart over hvert tiendepliktig stykke, fargela og påskrev dem og bandt dem sammen til et lite bind for lommen. Det ligger i byarkivet og fører marknavnene, Sauwasem Feld, Erbsenstück, Münch og Kugelberg, med navnet på hver eier på hver håndklesmale stripe (Bode 1984, S. 71 f.). I et brev fra krigsårene verget han seg mot bebreidelsen om at han var for ofte borte: på grunn av den bryssomme økonomien sin kunne han reise lite, og med tienden hadde han hele sommeren og høsten så mye å gjøre „daß ich an keine Reise denken darf” [at jeg ikke tør tenke på noen reise] (Bode 1984, S. 111).

Som femtifiereåring mistet han hagehuset på det jordstykket som var tildelt ham for bortfalt tiende. Ondsinnete hender hadde ruinert det, skrev han til embetet; embetet tilkjente ham skadeserstatning, byens rett og råd nektet ham den, og åtte dager etter denne nektelsen ble hele huset rasert (Bode 1984, S. 181 f.). Hvem som gjorde det, sier heller ikke Bode; han spør om det var en guttestrek eller en planlagt hevnacht (Bode 1984, S. 181). Byen sendte et motskrift til Mainz om at Christ i aviser priste fruktsorter som han ikke selv hadde dyrket, og Brückner meldte deretter at fortjenestene hans for planteskolene ikke var til å ta feil av, „sollte er auch sich hier und da eine schriftstellerische Übertreibung erlauben” [om han enn her og der skulle tillate seg en forfatterisk overdrivelse] (Bode 1984, S. 185 f.).

På sine gamle dager var han for det meste ute til hest, fordi han ikke lenger holdt ut å gå hele dagen. Datteren hans, enke siden mannens død, hentet tiende ved en annen port (Bode 1984, S. 331 und 346). I en henvendelse skrev han til embetet om to brødre som trompetet etter ham med hånden og lo når han red forbi åkeren deres, så lenge de kunne se ham, og som talte sekkene galt for datteren hans. En kirkens tjener i oldingalderen ble hånet av det, skrev han; foran sine egne menighetslemmer måtte han skamme seg (Bode 1984, S. 345 f.). Som syttitoåring skrev han på grunn av bonden Gundlach, som hadde høstet åkeren sin på Sauwasem uten å la tiende bli igjen, og som, slik

han skrev til embetet, snøt ham hvert år der han bare kunne. Så regnet han: „Mäßig gerechnet schuldt er mir 4 bis 5 Säcke oder wenigstens 3 Malter Kartoffeln und 5 Gebund Erbsen.” [Måtelig regnet skylder han meg 4 til 5 sekker eller minst 3 malter poteter og 5 bunter erter.] (Bode 1984, S. 352 f.)

Baktaleren

Den våren Bleichenbach dro, sendte konsistoriet en annenprest som hadde vært lærer i Katzenelnbogen, doktor i filosofi, ennå ikke ordinert, en leser av Lessing (Bode 1984, S. 289 und 307 f.). Christ, sekstifem år gammel, gledet seg til ham. Superintendenten Bickel ba han om å bo hos ham under innsettelsen; han ville sørge seg til døde om han nektet ham denne æren; datteren hans ventet mademoisellen med fornøyelse (Bode 1984, S. 289). Bickel var mannen han åpnet hjertet sitt for. Ett år tidligere hadde han skrevet til ham som „bedrängter und für die Zukunft bekümmertes Vater” [trengt og for fremtiden bekymret far], etter en avgjørelse som påla ham en ny avgift på seksti gulden i året: for seg selv ville han bære det, men etter hans død tok inntektene slutt, og rentene av pengene hans strakk ikke til for å underholde den ulykkelige sønnen hans (Bode 1984, S. 285 f.).

Den nye kollegaen het Thurn. Allerede før jul klaget han til konsistoriet over almissene og over enken som vasket tøyet hans, og som Christ skulle ha nektet en almisse (Bode 1984, S. 297).

Til jul måtte Christ kunngjøre for menigheten at julemessen var avskaffet. En visitas hadde forbudt messen ved lys, fordi det ble drevet mye ugagn under den, særlig i det blandede borgerskapet, og lett kunne oppstå fare og ulykke; i stedet skulle han holde gudstjenesten rett etter ettermiddagskirken. Året før hadde han holdt lysmessen likevel, og fire kronbergere ba deretter superintendente om å forby ham den i tide (Bode 1984, S. 297). Tre ganger kom borgere og ba ham om i det minste å holde prekenen ved dagslys. For Bickel tilsto han at det hadde angret ham at han ikke gjorde det: forbitrelsen i hele menigheten hadde steget til det høyeste, og av den lille flokken som hadde drevet henvendelsen frem, åtte mann og med Thurn ni, hadde ingen våget å vise seg, det ville ha blitt blodige hoder (Bode 1984, S. 302). Thurn erklærte fra prekestolen at han ikke hadde noen del i avskaffelsen (Bode 1984, S. 298). Den 28. desember 1804 sto det i Reichs-Anzeiger fra Gotha, nummer 349, en artikkel om Kronbergs tredyrking og trehandel.

Kronbergerne skulle ha undervist presten Christ, som var lekmann da han ble ansatt, i tredyrking; knapt hadde han været det merkantile, før han hadde trukket enehandelen til seg; „Die Cultur des Geistes ist hier nicht zu Hause. Man liest nichts.” [Åndens kultur er ikke hjemme her. Man leser ingenting.] Undertegnet var artikkelen med navnene til flere borgere og den katolske presten Ihl (Bode 1984, S. 300).

Christ skrev først til Gotha og spurte etter forfatteren (Bode 1984, S. 301). I januar anmeldte han ham til konsistoriet. Det var hans egen kollega: Thurn hadde latt artikkelen rykke inn, uten viten og vilje hos dem hvis navn sto under. Ihl visste ingenting, Philipp Jäger hadde slett ingen planteskole; en av de nevnte borgerne innrømmet at Thurn på forhånd hadde bedt ham om samtykke. Kollegaen søkte intet mindre, skrev Christ, „als meiner Kinder künftiges Brod zu vernichten” [enn å tilintetgjøre mine barns fremtidige brød]; selv plantet han bare bordfrukt og overlot det økonomiske til borgerne (Bode 1984, S. 304 f.). Også Bode mener at opphavsmannen ikke er vanskelig å gjette (Bode 1984, S. 300). Konsistoriet irettesatte Thurn for kranglene hans og de heterodokse meningene hans, degraderte ham til kapellan og lot ham love avbikt; på anklagen for artikkelen gikk protokollen dens ikke inn (Bode 1984, S. 306 f.). Femte søndag etter epifania skrev Thurn til Bickel at han og kollegaen hans var forsonet: „Nicht Waffenstillstand ist es, sondern Friede.” [Ikke våpenstillstand er det, men fred.] (Bode 1984, S. 307) En uke senere skrev han til ham: „Heute trank ich und meine Frau den Caffee bei ihm. Wir haben uns als Amtsbrüder umarmt.” [I dag drakk jeg og min kone kaffe hos ham. Vi har omfavnet hverandre som embetsbrødre.] (Bode 1984, S. 307 f.)

Prekenen

Bebreidelsen fra 1785 ble hengende ved ham. Bickel, hans fortrolige, skrev etter visitasen sin at Christ i omgang var en svært behagelig og vinnende mann, som lærde kunnskaper ikke kunne frakjennes; men han levde virkelig mer for sine økonomiske forretninger og for handelen enn for presteembetet sitt, og nettopp det hadde menigheten å utsette på ham (Bode 1984, S. 265). Det samme sa kirkeeldstene, Thurn, og tiår senere kronbergerne som Doerr spurte ut: herr pastor Christ hadde ikke studert mye på prekenen sin (Doerr, zitiert bei Bode 1984, S. 362). Christ selv skrev til Bickel at han var riktig glad for ikke lenger å måtte preke for tredje gang første juledag, siden det om morgenen uansett

var en sterk nattverd og på annen juledag igjen var å studere (Bode 1984, S. 297). Merkelig er det fortsatt at han anførte økonomien sin som bevis på sitt nærvær: det Bickel leste som forsømmelse, holdt ham etter hans eget brev fast i byen hele sommeren og høsten (Bode 1984, S. 111).

Setningen om jødene

Til ham hører også en setning fra bieboken hans for landmannen. I *Bienencatechismus* advarer han mot forfalskning og bedrag med honning og voks og nevner som dem som gjør det, „gewinnfüchtige und niederträchtige Juden” [vinnesyke og nederdrektinge jøder] (Christ 1784, S. 170). I *Anweisung* fra 1798 står saken uten adjektivene: de fleste birøktere „selger den upresset for halve verdien til jødene som handler med den” (K6 §11). Hva han ellers har etterlatt om jødene i byen sin, er et tall: i fortegnelsen over menighetslemmene, som han la an det første året hus for hus og gate for gate, teller han dem med, ved siden av 725 evangeliske og 300 katolske sjeler „Judenschaft 14. Familien / 3. Wittweiber” [jødesamfunnet 14 familier / 3 enker] (Bode 1984, S. 53).

Slutten

Som sekstiåtteåring mistet han svigersønnen, trettitre år gammel, død av hissig nervefeber; han hadde villet gjøre ham til fortsetter av pomologien sin, og forleggeren hadde alt kunngjort det (Bode 1984, S. 331 f.). Den 1. april 1813 døde sønnen hans Johann Heinrich etter ni dagers sykdom, trettiseks år gammel. Denne sønnen var åndssvak; „blödsinnig” [åndssvak] skrev faren uten omsvøp i et brev (Bode 1984, S. 52). Sin ulykkelige kalte han ham, fordi denne sønnen ikke ville kunne sørge for seg selv når faren en gang var død. Forsørgelsen hans hadde han tenkt på i årevis; rentene av pengene hans, regnet han opp for Bickel, strakk ikke til for det (Bode 1984, S. 286 und 355).

Samme år kom krigen til Taunus. Napoleon hadde etter Den store armées undergang i Russland stilt opp en ny hær og mønstret den i Mainz i april; etter slaget ved Leipzig i oktober vek franskmennene tilbake over Main og de allierte rykket etter (Bode 1984, S. 355 f. und 358). Fra 18. september kom sårede franskmenn inn i flokker, med lasarettfeber; også Kronberg og nabostedene måtte huse dem, og for de to prestene

var de syke soldatene en oppgave de som kristne hadde å stille seg til (Bode 1984, S. 357). I slutten av oktober tilkjempet Napoleon seg gjennommarsjen ved Hanau, den 30. oktober red de første kosakkene inn i Frankfurt, og to dager senere sto de i Kronberg (Bode 1984, S. 358). Fra 2. til 20. november lå 15 552 mann i den lille byen, kosakker, russiske linjetropper, husarer, grensesoldater fra Banat (Bode 1984, S. 360). Kosakkene slo leir foran Frankfurter Tor og hentet veden til bygging og steking fra palisadene som kronbergerne hadde omgitt trehagene sine med; byens skadeliste fører presten Christs hage med fem hundre gulden (Bode 1984, S. 359). Ødeleggelsen av hagen sin ved bymuren har han etter Bodes formodning ennå opplevd, og smittet ble han etter samme formodning under omsorgen for en syk, kanskje en etterlatt franskmann (Bode 1984, S. 360). Snell, annenpresten, skrev i kirkeboken:

„Den 19. November morgens 4 Uhr starb an dem Fleckenfieber und wurde in der Stille beerdigt HE. Johann Ludwig Christ, evangelischer Pfarrer dahier. Er stand 50 Jahre im Amt, in Cronberg 29 Jahre, war 74 Jahr, 5 Wochen alt. Von seinen 6 Kindern ist noch eine Tochter am Leben.“ [Den 19. november klokken 4 om morgenen døde av flekkfeber og ble begravd i stillhet HE. Johann Ludwig Christ, evangelisk prest her. Han sto 50 år i embetet, i Cronberg 29 år, var 74 år, 5 uker gammel. Av hans 6 barn er ennå en datter i live.] (Kirchenbuch, zitiert bei Bode 1984, S. 360)

Ved graven sto i disse dagene sannsynligvis bare få utenom enken Madame Bleichenbach og de to barna hennes (Bode 1984, S. 360): datteren hans, som hadde giftet seg med Ørn-vertens sønn, med sønnen sin, som het Johann Ludwig som bestefaren (Bode 1984, S. 227 und 361).

Bøkene og trærne

Trehandelen

Året etter at han kom til Kronberg, hengte han sytti sider på sitt *Güldenens A,B,C für die Bauern*, en underretning om unge frukttrær som var å få i Kronberg, med et eget forord (Bode 1984, S. 97). Der står hva han fant, og hva som fikk ham til det. Jorden i den lille byen på landet var så fortreffelig for frukttrær at han ikke hadde funnet maken vidt og bredt; i mer enn åtti år, siden vinbergene ble lagt om, hadde borgerskapet levd av frukten, av eddiken og av trehandelen; frukten gikk „bis Petersburg und Moskau” [helt til Petersburg og Moskva] (Christ 1787, zitiert bei Bode 1984, S. 97 f.). Hva han savnet, var navnene på den. Kronbergerne dyrket den mest berømte franske frukten, som andre lot komme fra Metz med store kostnader, men solgte den under provinsnavn eller under navnet på den som først hadde podet den, Schusterbirn, Schrotbirn, Posthornsbirn, slik at man to timers vei unna ikke visste hva slags sorter som var å forstå under dem (Bode 1984, S. 98). Og han nevner grunnen sin til å bry seg om det: fra ungdommen av var han en elsker av frukt, tregartneriet var ham en behagelig bibeskjeftigelse, og dessuten var frukttienden et stykke av overprestens lønn (Bode 1984, S. 98).

Trærne tilhørte for størstedelen kronbergerne. Treplantere fantes det etter Christs telling førti til femti av i byen, husfedre med egne planteskoler, og etter oppstillingen hans lå det rundt byen en planteskole på omtrent førti morgen med „schwerlich unter 400000 verkäuflicher Bäume” [neppe under 400000 salgbare trær] og en nyanlagt på ti morgen (Bode 1984, S. 155 f.). Hans egen hage med planteskole målte en halv morgen og forholdt seg til kronbergernes skoler „wie 1 zu 80” [som 1 til 80]; trærne han sendte ut, kjøpte han av dem og betalte dem årlig over tusen gulden for (Bode 1984, S. 183). Bidraget hans var ordenen: en fortegnelse over sortene, rader med nummerpinner, små skilt på stammene, og treplanterne fant seg, som han holdt fast, mer og mer i å merke småtrærne sine og føre et register over planteskolen sin (Bode 1984, S. 156). Cranz, den prøyssiske kommissæren, så det femten år

senere: en dårlig bygd by i skråningen av et fjell, hvis innbyggere i gode år solgte frukt, fruktvin og eddik for førti tusen gulden og ved overpresstens anstrengelser hvert år sendte unge trær for flere tusen gulden til de fjerneste verdensdeler; hver tilsynelatende ufruktbar flekk var beplantet med trær, rundt tusen sentner mirabeller ble tørket og solgt i året, og en bekvemt beliggende morgen kostet tolv hundre gulden (Cranz, zitert bei Bode 1984, S. 250 f.).

Amtsforvalteren Brückner hadde først spottet over planteskolene (Bode 1984, S. 153). Fem år etter Christs ankomst meldte han til Mainz at det gjennom dem kom flere tusen gulden til stedet årlig, for størstedelen betalt fra utlandet, og tre år senere at avsetningen til det fjerneste utland var uhyre økt siden Christ kom hit, og at ti morgen nye planteskoler ikke strakk til for bestillingene (Bode 1984, S. 168 und 186). Christ selv regnet det opp for fyrsten da han i krigsårene ba om en lettelse i innkvarteringen: han hadde økt menighetens næring med flere tusen gulden årlig, og verdien av planteskolene var steget fra hundre gulden til tolv hundre og mer, fordi frukthandelen deres var blitt kjent i utlandet gjennom ham. Svaret nektet ham lettelsen, tross „seiner angerühmten Verdienste um die Beförderung der Baumzucht” [hans lovpriste fortjenester for fremme av tredyrkingen] (Bode 1984, S. 283).

Der Baumgärtner auf dem Dorfe

Ved trærne henger hans større verk og også tilnavnet „Obstpfarrer”, fruktpresten. For fagmannen skrev han *Handbuch über die Obstbaumzucht und Obstlehre*, som opplevde fire opplag, til oppslag et *Pomologisches Handwörterbuch*, dertil et bind om frukttrærnes sykdommer og fiender, og til sist, som syttiåring og som syttitreåring, de to bindene av *Vollständige Pomologie*, hvis ordning av sortene pomologien den dag i dag fører som hans fortjeneste (ndb-1957). For landsbyen skrev han, som femtitoåring, *Baumgärtner auf dem Dorfe*. Bonden Velten spør der, og forfatteren svarer (Bode 1984, S. 170). Forbemerkningen begynner med den iakttagelsen at man i så opplyste tider knapt skulle tro hvor forsømt fruktkulturen ennå var i mange trakter; man behøvde bare komme til de landsbyene i Odenwald, Thüringerwald, Schwaben og Hessen som lå fjernt fra store byer, „wo das Menschenkind wohl 1000 Jahre von guter Obstzucht zurückgeblieben ist” [der menneskebarnet vel er blitt 1000 år tilbake i god fruktdyrking]. Den ender med

den store husfaderens velsignelse over husholdningen og næringen til leserne hans (Christ 1792, zitiert bei Bode 1984, S. 170). Tre opplag og to uberettigede ettertrykk har boken opplevd (Bode 1984, S. 170).

Das Güldene A,B,C

Güldenes A,B,C für die Bauern; oder das Wesentliche der Landwirthschaft, som begynner med setningen om kjærligheten til dem, har fire kapitler. De handler om fôrurter og kløver, om møkkgjødsel, om fruktene som skal plantes, og om buskapen; tillegget til det andre opplaget om tørkeovnen, om husplasteret, om sirup av fôrbeter, om brødbaking av utvokst korn, om ølbrygging og om brennevinsbrenning (Bode 1984, S. 389). I tørkeovnen med sine omløpende røykganger lot frukt seg tørke og gjøre holdbar for vinteren, for folk uten full kjeller; eksemplarer av den skal være bevart ved bymuren i Kronberg (wikipedia-christ). Og i den siste årgangen av *Hanauisches Magazin* sto avhandlingen hans „Von der Verbesserung des Bauernstandes, eine patriotische Phantasie” [Om forbedringen av bondestanden, en patriotisk fantasi], som begynner slik: „Dieser Stand, der uns alle trägt, der den Segen der Natur aus der ersten Hand empfängt, und der Stand der ersten glücklichen Weltbewohner war, verdiente mit mehr Achtung geschätzt, unterstützt und verbessert zu werden, als gemeiniglich geschieht.” [Denne standen, som bærer oss alle, som mottar naturens velsignelse fra første hånd, og som var de første lykkelige verdensbeboeres stand, fortjente å bli aktet, støttet og forbedret med mer respekt enn det vanligvis skjer.] (Christ 1785, zitiert bei Bode 1984, S. 39)

Dertil kommer bøkene fra Rodheim-årene, om tobakken, åkerbruket, brennevinsbrenningen, jordkloden, og dertil den ene boken om insektene; biografens bibliografi ordner det hele i fem grupper, naturutforskning, bielære, landbruk og vindyrking, pomologi, hage (Bode 1984, S. 376). Som syttitoåring fikk han doktorverdigheten av universitetet i Marburg. Diplomet kaller ham førsteprest i Kronberg, medlem av tallrike økonomiske selskaper og utrettelig utforsker av naturen, med for tjenester fremfor alt for landbruket (Bode 1984, S. 344).

Biebøkene

Hans første bok, som gjorde ham kjent, var *Anweisung zur nützlichsten und angenehmsten Bienenzucht*, skrevet i Rodheim omkring en kube av

trekasser som han hadde funnet opp der; den opplevde tre opplag i hans levetid og fire ettertrykk uten hans tillatelse, og etter hans egen opplysning ble metoden dens etterlignet „bis 130 Meilwegs weit” [så langt som 130 tyske mils vei] (Bode 1984, S. 370–374 und 380). Den er gjenstanden for denne siden; leseutgaven står ved siden av, med det boken selv sier om kubene sine, regnestykket sitt og leserne sine. Fire år senere skrev han stoffet en gang til for landfolket, i enklere form: hundre og nittisju spørsmål og svar, der leseren iblant taler med fordommer i birøkten, „ganz geflißentlich” [helt med hensikt] (Christ 1784, S. VI). I det første kapitlet holder han opp for læreren sin hva naboen hans sier, og svaret begynner: „Euer Nachbar ist ein besonderer Philosoph.” [Naboen Deres er en besynderlig filosof.] (Christ 1784, S. 6) *Bienencatechismus* har opplevd fem opplag, det siste femten år etter hans død under tittelen *Christ's Korbbienenzucht* (Bode 1984, S. 372 und 374). En ordbok om biene kom til da han var sekstifem (Bode 1984, S. 372). Om hvem som kjøpte disse bøkene, er lite kjent; opplagstall, priser og vitnesbyrd fra lesere mangler. Hans egen opplysning har vi derimot: ved den første utgaven hadde han ikke trodd at den så snart ville finne så mange etterfølgere også blant landfolket, nå var det „gar viele Landleute weit und breit” [riktig mange landfolk vidt og bredt] (Christ 1784, Vorbericht).

Tegneren

Tegningen hadde han lært seg selv som huslærer, ved siden av matematikken og byggekunsten (Bode 1984, S. 11 und 14). Plansjen i katekismen bærer signaturen hans, „Chrft: del.”, han har tegnet. Til insektboken, *Naturgeschichte, Klassifikation und Nomenclatur der Insekten vom Bienen-, Wespen- und Ameisengeschlecht* fra 1791, hadde han selv alet opp mange innenlandske insekter og iakttatt dem i årevis, og ved tegning og fargelegging la han vinn på å holde seg tro mot naturen. Etter forleggene hans stakk I. I. Müller plansjene, men tittelkobberet bærer „I.L.Christ, del.” (Bode 1984, S. 166; Christ 1791, Tab. I). Navn han ga i denne boken, gjelder den dag i dag.

Han tegnet også kirker: etter Berkersheim den i Harreshausen, hvis pennetegning Bode gjengir, datert „83” i tegningen (Bode 1984, S. 41). Begge byggene står.

Tittelkobberstikk til Christs insektverk, håndkolorert

I bonde- og borgerstuer

Avisen i byen hans regner ham i dag blant folkeopplyserne, som i det attende århundret bar den nye kunnskapen ut på landet, for at folk der skulle leve bedre (taunus-nachrichten-obstpfarrer). Bode kaller dem folkeoppdragere, for det meste protestantiske geistlige, som ville vise bonden i landsbyen og håndverkeren i småbyen hvordan han kunne sikre og forbedre tilværelsen sin, og Christ er for ham en av de betydeligste blant dem (Bode 1984, S. 9). At litteraturhistorien likevel ikke kjenner ham, forklarer han på den samme siden: den lar fag- og saklitteraturen ligge, og Christs bøker er „im wörtlichen Sinne in Bauern- und Bürgerstuben verbraucht und damit selten geworden” [i bokstavelig forstand blitt oppbrukt i bonde- og borgerstuer og dermed blitt sjeldne] (Bode 1984, S. 9).

Kirken i Harreshausen, bygd i 1784 etter Christs utkast

E-W/Wikipedia, CC BY-SA 3.0 de · https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Harreshausen_Evangelische_Kirche.jpg ·
<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/de/legalcode>

Arven

Minnesmerket i Kronberg fra 1885, med portrettplakett og fruktkrans

Karsten Ratzke, Wikimedia Commons, CC0 ·

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kronberg,_Denkmal_Johann_Ludwig_Christ.JPG)

[Kronberg,_Denkmal_Johann_Ludwig_Christ.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kronberg,_Denkmal_Johann_Ludwig_Christ.JPG) ·

<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/>

Syttito år etter hans død reiste Kronberg et minnesmerke over ham, i Katharinenstraße, der de Christske planteskolene hadde stått (taunus-info-christ-denkmal). Støtet kom sannsynligvis fra en bok: den nas-

sauiske legen Carl Thomae hadde beskrevet fruktdyrkingen i Nassau, som Kronberg hørte til siden 1803, og hedret der innsatsen til overpresten i Kronberg. Kronbergerne husket sin Christ; en borgerkomité dannet seg, med den nettopp stiftede frukt- og hagebruksforeningen som den fremste kraften bak (Bode 1984, S. 364). Plaketten på steinen viser „einen stark idealisierten Christ” [en sterkt idealisert Christ] (Bode 1984, S. 364). I dag bærer en gate navnet hans (frankfurterpersonenlexikon-christ), en frukteng i Schwalbacher Straße med gamle mirabelletrær og tavler om livet hans (taunus-info-christ-obstwiese), og i Museum Stadtgeschichte ligger stykker om virket hans mellom byens håndverk (taunus-info-museum-stadtgeschichte). Ved minnesmerket begynner tre rundturer gjennom fruktmarkene i byen (taunus-info-obstgaerten-erdbeere). Også Rodheim, der han var prest i ti år, holder på ham: stedets historie- og hjembygdsforening fører en egen side om ham (rodheim-geschichtsverein) og viet ham i 2022 to bidrag i det ellevte av sine Rodheimer Hefte, ett om Rodheim-tiåret hans og ett om Höheraach fra 1783 (rodheimer-hefte).

Bakerovnen

Brevene hans er for størstedelen brent. Datteren hans ga brevene og bestillingene som ennå ett og to tiår etter hans død kom inn fra Russland og Amerika, kurvevis til en baker, som fyrte opp bakerovnen sin med dem (Bode 1984, S. 363 und 411). Igjen ble de trykte bøkene hans, innførslene i kirkebøkene, tiendekartene i byarkivet, to brev i *Hanauisches Magazin* og det embetene la til side om ham: klager, henvendelser, rapporter, avgjørelser. Fire brev fra hans hånd ligger i arkiver i Weimar, Leipzig og Berlin, til en forlegger, til en bokhandel og til en lærer; ingen har ennå lest dem for denne biografien.

Dzierzon bygger på Christ

Av leserne hans er én blitt værende i faget, den schlesiske presten Johann Dzierzon. Hva han brakte inn i birøkten, var tavlen på den bevegelige listen; rammen som tavlen i dag henger i overalt, går tilbake på patentet Lorenzo Langstroth fikk i De forente stater i 1852 (langstroth-1852), og Dzierzon hadde trådt frem for offentligheten åtte år tidligere. Siden 1844 skiller faget mellom mobilbygg og fastbygg (witzgall-1889, S. 102). Hva Dzierzon begynte med, skriver Johann Witzgall i

sin historie om birøkten: „Anfangs imkerte Pfarrer Dzierzon mit dem Christ'schen Magazinstocke. Auf experimentellem Weg erfand er die in Wirklichkeit vollkommenste Bienenwohnung, den jetzt allgemein verbreiteten Stock mit beweglichen Waben.” [I begynnelsen røktet pastor Dzierzon bier med den Christske magasinkuben. På eksperimentell vei fant han opp den i virkeligheten fullkomneste biebolig, den nå allment utbredte kuben med bevegelige tavler.] (witzgall-geschichte-1889, S. 56) Han forsynte kassene i den Christske kuben med en bevegelig rist av lister, som han klebet tavler fast på, slik at hver enkelt lot seg løfte ut; når han gjorde det, sier Witzgall ikke, han som i 1889 skriver om hendelser omkring 1845 og ikke gjengir Dzierzon selv. Hos Christ er ristens seks trestykker, hvert en tomme bredt, spikret på med små spiker (K3 §4); bevegelige ble de hos Dzierzon.

Snart blant antikvitetene

Den som senere påberoper seg ham, gjør det i forbifarten. Kanitz i Friedland i Øst-Preussen bygger seg i 1848 en bolig „nach dem Muster des Chrif'tfchen Magazins” [etter mønster av det Christske magasinet] (witzgall-geschichte-1889, S. 71), det eneste etterbygget noen har skrevet ned med navn og mål. Rothe viser fem år senere hvordan en magasinbirøkter lager en avlegger med de „fogenannten Chrif'tfchen Käftchen” [såkalte Christske kassene] (rothe-1853, S. 116). I 1862 spår Busch at de Christske magasinkassene „bald zu den Antiquitäten gehören” [snart vil høre til antikvitetene] (busch-1862, S. 100). Det seneste vitnesbyrdet er et bilde: *Illustriertes Handbuch* fra 1889 fører Christ's kassekube blant figurene til magasinmetoden (witzgall-1889, S. 186). Når kuben hans gikk ut av bruk, kan vi ikke si.

Etterbygget i Wien

Dukket opp igjen gjorde den i Wien, i 1946. Birøkteren Johann Thür gir der ut boken sin *Bienenzucht. Naturgerecht einfach und erfolgsicher* (thuer-1946), hvis andre del begynner med Christ: „Vor rund 200 Jahren verbreitete der nassauische Pfarrer Christ die nach ihm benannte Christsche Magazinsbeute, von denen mancherorts noch heute welche in Verwendung stehen sollen.” [For rundt 200 år siden spredte den nassauiske presten Christ den Christske magasinkuben som er oppkalt etter ham, og av dem skal det enkelte steder ennå i dag stå noen i

bruk.] (thuer-1946, S. 12) Hva han meddeler om den, er Christs egne tall fra det tredje kapitlet, gitt videre med hans dom, at denne kuben er „in der Tat etwas Geniales” [i sannhet noe genialt] (thuer-1946, S. 14). Så bygger han selv, i centimeter i stedet for tommer og med åtte lister i stedet for seks, og stiller kuben sin uttrykkelig på Christs: „In dieser neuen Gestalt feiert die altbewährte Christische Magazinsbeute als schichtenbewegliche Naturbau-Magazinsbeute ihre Auferstehung” [I denne nye skikkelsen feirer den gamle, velprøvde Christske magasin-kuben sin oppstandelse som lagvis bevegelig naturbygg-magasinkube] (thuer-1946, S. 17). Om høstingen i halmkuben skriver han at svingingen er barbarisk og utskjæringen skadelig (thuer-1946, S. 15); den samme innvendingen hadde Christ hundre og sekstiseks år tidligere satt inn i fortalen som den andre av grunnsetningene sine, og Thür nevner ham ikke for det. Boken hans er et stridsskrift, der alle rammekuber kalles „naturwidrig und verwerflich” [naturstridige og forkastelige] (thuer-1946, S. 8); tapstallene hans står uten kildested. Hva den vitner om, er at Christs kasser i 1946 ennå fikk noen til å bygge.

Enkelte bygger dem den dag i dag. En artikkel fra 2023 avbilder en rekonstruksjon av Christs kube og nevner i bildeteksten mannen som bygde den (heaf-nestduft-2023); i et tyskspråklig birøkteforum beskriver en skribent siden 2011 ombyggingen sin med alle mål, en annen samler kilder, en tredje forteller at kubens jevnlig er bebodd og står som skuekube på arrangementer (imkerforum-christbeute-2011; imkerforum-christbeute-2012). Mer enn disse enkelttilfellene har vi ikke funnet. Deutsches Bienenmuseum i Weimar viser biebøliger fra forskjellige tider og regioner og nevner verken en kubetype eller en person (bienenmuseum-weimar).

Pohl og Oehme

To utgivere har bearbeidet *Anweisung* etter Christs død. I 1820 kom den ut i femte opplag hos Friedrich Fleischer i Leipzig, besørget av Friedrich Pohl, professor i økonomi og teknologi. Pohl avsto fra å omarbeide verket, „weil Christ eigentlich nur seine eigene Bienenwirtschaft beschreibt” [fordi Christ egentlig bare beskriver sin egen biedrift] (Christ 1820, S. III); av ni kapitler og 116 paragrafer gjorde han tolv kapitler og 225, det siste en litteraturfortegnelse fra hans hånd, og stedene der Christ skriver mot sin tids lære, står alle der ennå. Bortfalt er forbemerkningen til det tredje opplaget, der Christ hadde fanget to

vingede maur i parringen og sluttet av det: „To hypoteser er ved dette fenomenet igjen slått til jorden” (Vorbericht); de tre henvisningene til den i det første kapitlet har Pohl strøket og latt setningene rundt stå.

To tiår senere grep Heinrich Friedrich Oehme dypere. Han besørget det sjette opplaget i 1841 og skrev om naturlæren i det første kapitlet. Christs paragraf heter „Dronene holdes for å være dronningens menn” (K1 §10); Oehme erklærte det for gjendrevet, ga dronene den bestemmelse å varme yngelen, og sluttet åtte sider lenger frem at den langt største delen av arbeidsbiene var av hankjønn (Christ 1841, S. 14 und 22). Etter dagens kunnskap er dronen hannen og arbeidsbien en hunn; på dette punktet sto Christs bok fra 1798 riktig, og rettelsen har ødelagt det. Hans eget ståsted var usikkert her, for dronningen holdt han for fruktbar uten parring.

Boken som har overlevd ham lengst, handler om hager. *Allgemein-practisches Gartenbuch* utkom to år etter hans død i Wien og Praha, samme år ettertrykt i Heilbronn. Det fjerde opplaget besørget Eduard Lucas i 1876, han som ledet Pomologisches Institut i Reutlingen; i forordet til det femte skrev han om „Gefühl der Pietät für den alten würdigen Oberpfarrer” [følelsen av pietet for den gamle, verdige overpresten] og kalte Christ en geistlig som ved siden av omsorgen for menigheten sin hadde „ein offenes Herz für das materielle Wohl seiner Nebenmenschen” [et åpent hjerte for medmenneskenes materielle vel] (Lucas 1880, zitiert bei Bode 1984, S. 408). Frem til 1930 opplevde boken tjuefire opplag hos Eugen Ulmer i Stuttgart, til sist fullstendig nybearbeidet, under navnet *Christ-Lucas, Gartenbuch* (Bode 1984, S. 374 f. und 408). Mer enn hundre år etter hans død sto navnet hans ennå på tittelen til en bok som knapt inneholdt setningene hans lenger.

Tre fag

Tre fag har beholdt ham, hvert på sin måte. Markvepsen *Polistes dominula* bærer den dag i dag hans forfatterskap, „(Christ, 1791)” (gbif-polistes-dominula); parentesene viser at arten senere ble satt i en annen slekt. Pomologien fører ordningen hans av fruktsortene som hans varige fortjeneste, nærmere bestemt som den større (ndb-1957). I birøkten kalte presten Gerstung ham i 1906, i et samleverk av trettifire fagfolk, „in Deutschland der eigentliche Begründer der Mobilbienenzucht” [i Tyskland den egentlige grunnleggeren av mobilbirøkten], ment som „Beweglichkeit von Teilen des Bienenstockes, von Auf- und Untersätzen

mit Waben" [bevegelighet av deler av bikuben, av på- og undersatser med tavler] (zitiert bei Bode 1984, S. 381). Bode setter ved siden av at de bielærde i dag ikke lenger ville la ham gjelde som den første oppfinneren av magasinbirøkten; da Christ fant opp kuben sin, visste han imidlertid ikke at birøktere i andre land hadde uttenkt noe lignende (Bode 1984, S. 380).

Steinen kastet på Christ

Om birøkteren Christ foreligger det ingen dom fra hans tid. Bodes kapittel om vennene og kritikerne hans handler på tretti sider om tre menn, og alle tre er pomologer (Bode 1984, S. 411 ff.). Striden som er overlevert om ham, dreier seg om en eneste sak: han ga videre fruktsorter som han ikke hadde prøvd.

August Friedrich Adrian Diel, apotekersønn fra Gladenbach, som tjueseksåring amtsfysikus, siden huslege for en grevefamilie i Wetzlar og brønnlege i Bad Ems, en mann som oversatte trettifire medisinske titler fra engelsk, var sin tids ledende pomolog og kalte Christ i brevene sine sin kjæreste venn (Bode 1984, S. 411 f. und 415). Tre år etter Christs død skrev han hvor godt Christ ville ha gjort om han hadde prøvd først, før han laget store fortegnelser. Utbredelsen av frukttrærne var en i sannhet stor fortjeneste, „und die gehören Christ ohnstreitig" [og den tilhører Christ ubestridelig], men forsendelsene hans hadde skadet studiet av pomologien (Diel 1816, zitiert bei Bode 1984, S. 415).

Mot dette står friherre Christian Truchseß von Wetzhausen på Bettenburg i Franken, en kjempe som man i Kassel hadde kalt Götz, som lot borgen sin male ut med scener fra Wieland og Goethe, forble ugift i livslang sorg over en ungdomskjærlighet ved navn Friederike og førte henimot fire hundre og førtien kirsebærsorter i katalogen sin (Bode 1984, S. 417–419). Med Christ hadde han siden sin første trebestilling den livligste brevvekslingen av alle; sett hverandre har de aldri (Bode 1984, S. 423 f.). Om dommene som gikk omkring i Christs siste år, at han hadde bedratt kjøperne sine, skrev han: „Ich glaubte dieß nie und werde es nie glauben" [Jeg trodde aldri dette og kommer aldri til å tro det]; av brevene hadde det gått frem for ham at det var Christ en riktig hjertesak med det gode han fant eller fikk, „möglichst schnell, fast in Hast zu verbreiten" [å spre det så raskt som mulig, nesten i hast] (Bode 1984, S. 424). Truchseß hadde selv offentlig beskrevet kirsebærsorter som sto under gale navn hos Christ, og belyst benevnelsene kri-

tisk (Bode 1984, S. 424).

På bebreidelsen er ett eneste svar fra Christ overlevert. Han skrev det til Truchseß, som gjengir det etter hukommelsen, „ohngefähr dies” [omtrent dette]: „Lieber Freund, Sie haben mir manchen scharfen Rauch in die Augen geblasen; aber er schärfte mir die Augen, und er kam aus einem wahrhaften und gütigen Mund.” [Kjære venn, De har blåst mang en skarp røyk i øynene på meg; men den skjerpet øynene mine, og den kom fra en sannferdig og godhjertet munn.] (Bode 1984, S. 424)

To ord

Dzierzon Presten som birøkten fester overgangen til bevegelig tavlebygg til. Johann Witzgall forteller i 1889 at han til å begynne med drev birøkt „mit dem Christ’schen Magazinstocke” [med Christs magasinstock] og av den, på forsøksvis vei, utviklet „den jetzt allgemein verbreiteten Stock mit beweglichen Waben” [kuben med bevegelige tavler som nå er alminnelig utbredt] (Witzgall, Geschichte der Bienenzucht 1889, s. 56). Ombyggingen tok utgangspunkt i Christs rist. Dzierzon utstyrte kassene med en bevegelig rist av små lister, limte tavler til den slik at hver enkelt kunne løftes ut, og så kom sidedører, faste bunnbord, lister på innerveggene, kortere og høyere kasser og et fast lokk (Witzgall, Geschichte der Bienenzucht 1889, s. 56). Hos Christ er de seks trestykkene i risten spikret fast (K3 §4). I 1844 trådte Dzierzon offentlig fram med oppfinnelsen sin. Fra det året skiller faget mellom mobilbygg og stabilbygg (Witzgall/Felgentreu 1889, s. 102). Witzgall skriver førti år etter hendelsen og gjengir ikke Dzierzon selv.

Kapittel 3 · §4

Tiende Den gamle avgiften til kirken: omtrent tiendedelen av det en gård ga i året, levert i korn, vin eller fe. En del av den var prestens lønn. Han krevde den inn hos de samme folkene som han prekte for om søndagen. Christ samlet tienden selv og førte rettssak om den. Falt en tiendeinntekt bort, fikk han land i stedet, et „Besoldungsstük zum Ersaz des Zehnden” [et stykke lønnsjord i stedet for tienden] (Bode 1984, s. 181).

Bode 1984, s. 181

Kildene

Johann Ludwig Christ. Anweisung zur nützlichsten und angenehmsten Bienenzucht für alle Gegenden. 1820. Femte sterkt forøkte og forbedrede utgave, utgitt av Friedrich Pohl · Friedrich Fleischer, Leipzig · med V kobbertavler

Johann Ludwig Christ. Anweisung zur nützlichsten und angenehms-
ten Bienenzucht für alle Gegenden. 1841. Sjette utgave, ut-
gitt av Heinrich Friedrich Oehme · Fr. Fleischer, Leipzig ·
XVI, 278 sider, seks tavler · [https://archive.org/details/
anweisungzurntz00oehmgoog](https://archive.org/details/anweisungzurntz00oehmgoog)

Deutsches Bienenmuseum Weimar. Ausstellung. 2026. Startside og
utstillingsside · [https://bienenmuseum-weimar.de/ausstellung.
html](https://bienenmuseum-weimar.de/ausstellung.html)

Helmut Bode. Johann Ludwig Christ. Pfarrer, Naturforscher, Ökonom,
Bienenzüchter und Pomologe 1739–1813. 1984. Kramer, Frankfurt
am Main · 447 sider

Karsten Brunk. Sommer 1783 – Pfarrer Christ und der „Höherauch“
über Rodheim vor der Höhe. 2022. I: Rodheimer Hefte, bind 11,
s. 137–158; skriftlig utgave av foredraget 29. oktober 2021 i Rod-
heim. S. 145 årsaksspørsmålet og meldingene fra Island, med note
10 som fører dem til det submarine utbruddet utenfor Reykjanes; s.
147 Franklin; s. 154 avsnittet om hvem som først så sammenhengen
mellom vulkanisme og dis, med Mourgue de Montredon, Kratzen-
stein, Christ og Franklin. · <https://www.academia.edu/>

F. B. Busch. Die Bienenzucht in Strohwohnungen mit unbeweglichem
Wabenbau. 1862. Med 37 illustrasjoner. Forord s. VII–VIII; de tjue-
fire oppbrente christske kassene s. 38; Christ i inndelingen av me-
todene s. 70; antikvitetsprognosen s. 100. · [https://archive.org/
details/diebienenzuchti00buscgoog](https://archive.org/details/details/diebienenzuchti00buscgoog)

Johann Ludwig Christ. Bienencatechismus für das Landvolk. 1784.
Johann Georg Fleischer, Frankfurt og Leipzig · med én kobbertavle

Frankfurter Personenlexikon. Christ, Johann Ludwig. 2026. Oppføring

node/1938 · <https://frankfurter-personenlexikon.de/node/1938>

Global Biodiversity Information Facility; Fauna Europaea. *Polistes dominula* (Christ, 1791). 2026. Taksonsider gbif.org/species/1310668 og gbif.org/taxon/6W4Q4; Fauna Europaea · <https://www.gbif.org/species/1310668>

David Heaf. Nestduftwärmebindung. 2023. Schweizerische Bienen-Zeitung 06/23, rubrikken Wissenschaft und Praxis; oversettelse Sarah Grossenbacher · <https://bienenzeitung.ch/nestduftwaermebindung/>

Johann Ludwig Christ. Von der außerordentlichen Witterung des Jahrs 1783, in Ansehung des anhaltenden und heftigen Höherauchs, vom Thermometer und Barometer, von dem natürlichen Barometer unserer Gegend, dem Feldberg oder der Höhe, und von der Beschaffenheit und Entstehung unserer gewöhnlichen Lufterscheinungen, wie auch etwas von den Erdbeben. 1783. Frankfurt og Leipzig, Hermanische Buchhandlung, 76 sider i digitalisering. S. 24 f. årsaken til den usedvanlige disen, med Sicilia, Calabria, Island og Gleichberg ved Hildburghausen; s. 26 virkningerne på træerne, med den herdede honningen på bladene; s. 19 dis, honningdugg og bladlus; s. 11 opphavet til den vanlige disen. · https://archive.org/details/bub_gb_XpQ5AAAAcAAJ

Johann Ludwig Christ. Naturgeschichte, Klassifikation und Nomenclatur der Insekten vom Bienen-, Wespen- und Ameisengeschlecht. 1791. Frankfurt am Main 1791; Vorbericht s. 5 og s. 8

Lorenzo Lorraine Langstroth. Langstroth hive — Patent auf die erste Magazinbeute mit beweglichen Rahmen in Amerika. 1852. Patent 5. oktober 1852; „bee space“ beskrevet 1851 · https://en.wikipedia.org/wiki/Langstroth_hive

Wilhelm Schalt. Christ, Johann Ludwig, in: Neue Deutsche Biographie. 1957. Bd. 3, s. 217 · <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118676024.html>

Rodheimer Geschichts- und Heimatverein e. V. Johann Ludwig Christ (*1739 – †1813). 2026. Foreningsside; viser til: Johann Ludwig Christ. Pfarrer in Rodheim 1776–1786, Rodheimer Hefte

Nr. 11 (2022) · <https://www.rodheimer-geschichtsverein.de/johann-ludwig-christ-1739-%E2%80%A01813/>

Rodheimer Geschichts- und Heimatverein e. V. Rodheimer Hefte. 2026. Verzeichnis der zwölf Hefte von 1992 bis 2024. Heft 11 (2022, 208 Seiten) mit den Beiträgen „Johann Ludwig Christ (*1739 – †1813) – Zehn Jahre Pfarrer in Rodheim“ und „Sommer 1783 – Pfarrer Christ und der ‚Höherauch‘ über Rodheim vor der Höhe“. · <https://www.rodheimer-geschichtsverein.de/publikationen/rodheimer-hefte/>

Friedrich Otto Rothe. Die Korb-Bienenzucht. 1853. s. 116: „die fogenannten Chrifftchen Käftchen“, fire kasser som én stokk. · <https://archive.org/details/10298693bsb>

Taunus Touristik Service e. V. Pfarrer-Christ-Denkmal. 2026. Oppføring i Taunus' utfluktsregister; sted, reisningsår og giver for minnesmerket. Adressen som oppgis er Katharinenstrasse, 61476 Kronberg im Taunus. · <https://www.taunus.info/poi/pfarrer-christ-denkmal>

Taunus Touristik Service e. V. Pfarrer-Christ-Obstwiese. 2026. Oppføring i Taunus' utfluktsregister; rundgangens lengde og forløp, skiltene, hva som vokser på engen, og tilhørigheten til Regionalpark Rhein-Main. Adressen som oppgis er Schwalbacher Strasse ved Geiersbergweg, 61476 Kronberg im Taunus. · <https://www.taunus.info/poi/pfarrer-christ-obstwiese>

Taunus Touristik Service e. V. Museum Stadtgeschichte Kronberg. 2026. Oppføring i Taunus' utfluktsregister; hva museet viser, blant annet „Objekte zum Wirken des Obstparrers Johann Ludwig Christ“. Adresse Schlossstrasse 10–12, 61476 Kronberg im Taunus, gratis inngang. · <https://www.taunus.info/poi/museum-stadtgeschichte-kronberg>

Taunus Touristik Service e. V. Kronbergs Obstgärten — Route Erdbeere. 2026. Turbeskrivelse i Taunus' utfluktsregister; en rundtur på 3,2 kilometer, en av tre som starter ved Pfarrer-Christ-minnesmerket. Inngressen „Kronberger Streuobstwiesen“ handler om Christ, planteskolene og handelen med mirabeller, plommer og jordbær. · <https://www.taunus.info/tour/kronbergs-obstgaerten-route-erdbeere>

Taunus-Nachrichten. Pfarrer Christ – streitbarer „Obstpfar-
rer“ und Volksaufklärer. 2013. til 200-årsdagen for hans
død; dødsinnførselen ordrett, tretten søkere til presteem-
betet i Kronberg, striden med Bleichenbach, tiendestriden,
hagehuset 1794, æresdoktorgraden i Marburg 1811, mo-
numentet 1885 · [https://www.taunus-nachrichten.de/
kronberg/aktuelles/kronberg/pfarrer-christ-%E2%80%
93-streitbarer-obstpfarer-volksaufklaerer-id4986.html](https://www.taunus-nachrichten.de/kronberg/aktuelles/kronberg/pfarrer-christ-%E2%80%93-93-streitbarer-obstpfarer-volksaufklaerer-id4986.html)

Thorvaldur Thordarson und Stephen Self. Atmospheric and environ-
mental effects of the 1783–1784 Laki eruption: A review and re-
assessment. 2003. Journal of Geophysical Research 108 (D1). S. 2
spørsmålet om hvem som først knyttet den tørre disen til islandsk vul-
kanisme, der Johann L. Christ 1783 er nevnt. Table A1 på s. 21 fører
opp de europeiske observasjonene. · [https://doi.org/10.1029/
2001JD002042](https://doi.org/10.1029/2001JD002042)

Johann Thür. Bienenzucht. Naturgerecht einfach und erfolgsicher. 1946.
Kapittel om Christs kube og om Nestduftwärmebindung; spredt
av David Heaf i engelsk oversettelse · [http://www.seanet.com/
~alexs/bien/bienenzucht_full.pdf](http://www.seanet.com/~alexs/bien/bienenzucht_full.pdf)

Wikipedia (Gemeinschaftsprojekt), deutschsprachige Ausgabe. Johann
Ludwig Christ. 2026. Artikkelsversjonen på hentedatoen · [https:
//de.wikipedia.org/wiki/Johann_Ludwig_Christ](https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Ludwig_Christ)

Johann Witzgall und M. Felgentreu. Illustriertes Handbuch der Bienen-
zucht. Ein ausführliches Lehrbuch für Imker und solche, die es wer-
den wollen. 1889. Kapitlet „Die Imkerei im Stabilbau“ s. 209–240;
byggeformene s. 102–107; Christs Kastenstock, nevnt i teksten s. 186
og som figur 176 på s. 187; Kanitzstock s. 343. Stuttgart, Verlag von
Eugen Ulmer, 1889; med 201 illustrasjoner trykt i teksten og 22 por-
treter. Faksimile: 557 oppslag, trykte s. III–XII og s. 1–534. Christ
nevnes videre s. 453 (Hessen: „Christ und Fudel“, tre mot halm), s.
463 (Sveits: hans opptreden omkring 1780), s. 467 (Dzierzon begyn-
te med „Christ’schen Magazinstocke“), s. 477 (en „Christ’scher Ma-
gazinstock“ kjøpt i 1833) og s. 483 (Kanitz bygde i 1848 „nach dem
Muster des Christ’schen Magazins“); registeret fører ham som „Kas-
tenstock, Christ’s — 187“. · [https://archive.org/details/bub_
gb_07xAAQAAMAAJ](https://archive.org/details/bub_gb_07xAAQAAMAAJ)

Johann Witzgall. Kurz gefasste Geschichte der Bienenzucht. 1889. s. 41 (Christ og Zuckel som Hessens to magasinmenn), s. 56 (Dzierzons begynnelse ved den christske magasinistokken), s. 65, s. 71 (Kanitz 1848). · https://archive.org/details/bub_gb_HKUcAQAAMAAJ